

tasavvur

tekirdag ilahiyat dergisi | tekirdag theology journal

e-ISSN: 2619-9130

tasavvur, Aralık/December 2023, c. 9, s. 2: 1639-1668

**Bey' u'l-Vefânın Hukuki Niteliği Hakkındaki Görüşlerin Hanefî Fetvâ
Literatüründeki Kronolojik Gelişimi -4./10-6./12. Yüzyıllar-**
The Chronological Development of Opinions on the Legal Nature of Bay'
al-Wafâ in Hanafi Fatwâ Literature -4th/10th to 6th/12th Centuries-

Okan Kadir YILMAZ

Dr, TDV İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM)

PhD, Türkiye Diyanet Foundation Centre for Islamic Studies (ISAM)

okankadiryilmaz@gmail.com

ORCID: 0000-0001-6777-7998

DOI: 10.47424/tasavvur.1368562

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 29 Eylül / September 2023

Kabul Tarihi / Date Accepted: 26 Kasım / November 2023

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2023

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: Yılmaz, Okan Kadir . "Bey' u'l-Vefânın Hukuki Niteliği Hakkındaki Görüşlerin Hanefî Fetvâ Literatüründeki Kronolojik Gelişimi -4./10-6./12. Yüzyıllar-".

Tasavvur - Tekirdağ İlahiyat Dergisi 9 / 2 (Aralık 2023): 1639-1668.

<https://doi.org/10.47424/tasavvur.1368562>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | mailto: ilahiyatdergi@nku.edu.tr

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.

CC BY-NC 4.0

Öz*

Bey' u'l-vefâ akdi, hukuki niteliği Orta Asyalı Hanefî fakihler tarafından yoğun bir şekilde tartışılmış fikhî çözüm (*hîle-i şer' iyye*) mahiyetinde bir fetvâ (*vâkıât/nevâzil*) meselesidir. Bu akit, başta Buhara ve Semerkant olmak üzere Orta Asya coğrafyasında yaşayan Müslüman toplumların borç ilişkilerini faize düşmeden yürütebildikleri bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. Hakkında kurucu imamlardan bir nakil bulunmayan *bey' u'l-vefânın* hukuki niteliği hakkındaki ilk değerlendirmeler, 4./10. yüzyılda Orta Asyalı Hanefî meşâyihine ait fetvalarda ortaya çıkmıştır. Sonrasında 6./12. yüzyıla kadar bölge meşâyih tarafından, Hanefî doktrine göre bu akdin hukuki niteliğinin ne olduğu konusunda çok farklı görüşler ortaya atılmıştır. Bu yüzyıllar arasında oluşan fetva literatürünü referans alan bu çalışmada, *bey' u'l-vefâ* akdinin hukuki niteliği hakkında ortaya konulan görüşlerin kronolojik gelişimi inceleme konusu edilmiştir. Ayrıca konuyla ilgili farklı değerlendirmelerin ortaya çıkmasına neden olan temel eğilimler ile altık ve karşıt görüşlerin tespiti de yine bu çalışmada ele alınan konular arasındadır.

Anahtar Kelimeler: Hanefî mezhebi, *bey' u'l-vefâ*, *hîle-i şer' iyye*, fetva literatürü, meşâyih, Buhara, Semerkant

Abstract

Bay' al-wafâ is a fatwa issue (*waqı' at/nawazil*) in the form of a legal solution (*hîla al-shar' iyyah*), the legal nature of which was intensely debated by Central Asian Hanafi jurists. This contract appears to be a practice by which Muslim communities living in Central Asia, particularly in Bukhara and Samarkand, were able to conduct their debt relations without involving interest. The initial assessments regarding the legal nature of *bay' al-wafâ*, for which

* Bu çalışma Prof. Dr. Necmettin Kızılkaya danışmanlığında 24.10.2023 tarihinde tamamladığımız *Orta Asya Hanefî Fetva Literatürünün Gelişimi ve İcâre-i Tavîle (4/10-6/12. Yüzyıllar)* başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye, 2023). / This article is extracted from my doctorate dissertation entitled "Development of Central Asian Hanafî Fatwâ Literature and al-Ijârah al-Tavilah (4/10-6/12. Centuries)", supervised by Prof. Dr. Necmettin Kizilkaya (Ph.D. Dissertation, Istanbul University, Istanbul, Türkiye, 2023).

there is no transmission from the founding imams, emerged in the fatwas of Central Asian Hanafi scholars in the 4th/10th century. Subsequently, from this century, when the first examples of fatwa literature were penned, to the 6th/12th century, when the most advanced and influential examples were produced, there were many different opinions on the legal nature of this contract according to the Hanafî doctrine. In this study, based on the fatwa literature that emerged between these centuries, the chronological development of opinions on the legal nature of the *bay' al-wafâ* contract has been examined. Furthermore, this study also addresses the fundamental trends that have led to different assessments on the subject and identifies the subordinate and opposing views concerning it.

Keywords: The Hanafî School, bay' al-wafâ, hîla al-shar'îyyah, fatwâ literature, mashayekh, Bukhara, Samarkand

Giriş

İslam hukukunda kısaca “satış bedeli iade edildiğinde geri almak şartıyla bir malın geçici olarak satılması” olarak tanımlanan *bey' u'l-vefâ* akdi,¹ esasen borç ilişkilerini faize düşmeden yürütbilmek amacıyla kurgulanmış bir fikhî çözümdür (*hîle-i şer'îyye*). Bu mahiyetteki *bey' u'l-vefâ* akdinin hukuki niteliği ise ortaya çıktığı ilk andan itibaren tartışılmış ve hakkında çok farklı görüşler ortaya atılmıştır. Bunun temel nedenleri arasında, konuyla ilgili Hanefî mezhebinin kurucu imamları tarafından yapılmış bir değerlendirmenin bulunmaması ve Hanefî meşâyih tarafından yapılan değerlendirmelerin ya doktrini ya toplumsal ihtiyacı incelemeleri ya da bu ikisi arasında bir denge gözetmeleri yer almaktadır.

Bey' u'l-vefâ hakkındaki ilk değerlendirmelerin ortaya çıktığı 4./10. yüzyıldan itibaren yaklaşık üç asır boyunca bu akdin hükûkî niteliği hakkında farklı görüşler ortaya koyan meşâyih zümresinin tamamı Orta Asyalı Hanefî fakihlerden oluşmaktadır. Bu fakihlerin konuyla ilgili değerlendirmelerinin yer aldığı kaynaklar ise yine aynı bölgede kaleme alınan fetva kitaplarıdır.

¹ *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, (İstanbul: Matbaa-i Osmaniyye, 1300), 118; Abdülaziz Bayındır, “Bey' bi'l-Vefâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/20.

Adına “fetva literatürü” (vâkıât edebiyatı) denilen bir yazın türünü oluşturan bu eserler, daha sonra konuya yer veren fûrû eserlerinin de temel kaynakları arasında yer almıştır. İlk örneklerine 4./10. yüzyılda rastladığımız bu yazın türü yüzyıllar içerisinde gelişmiş ve 6./12. yüzyılda altın çağını yaşararak en gelişmiş örneklerini vermiştir. Hukukî niteliğini incelediğimiz *bey' u'l-vefâ* akdi hakkında Hanefî fakihlerce ortaya koyulan temel değerlendirmelerin tamamı, fetva literatürünün oluşum ve gelişimini büyük ölçüde tamamladığı bu üç yüz yıllık süre içerisinde ortaya konmuştur. Konuyla ilgili birçok çağdaş çalışma bulunmasına rağmen, ilgili literatürü referans alan, *bey' u'l-vefâ* hakkındaki görüşlerin kronolojik gelişimini ortaya koyan ve temel eğilimleri, altık ve karşıt görüşleri belirginleştiren bir çalışmanın eksikliği hissedilmektedir. Bu nedenle konunun bu zaman sınırları içerisinde ve fetva literatürünü referans alan bir çalışma üzerinden incelenmesi, tam olarak anlaşılması açısından önem arz etmektedir. 4./10.-6./12. yüzyıllar arasında Orta Asya’da kaleme alınmış klasik fetva kitaplarını referans alan bu çalışmanın temel hedefi de, bu zaman sınırları içerisinde yaşamış Hanefî hukukçuların *bey' u'l-vefânın* hukuki niteliği ve hükmü hakkında ortaya koydukları görüşleri kronolojik olarak belirlemek ve ilgili görüşlerin ait oldukları ana-akım görüşler ile karşıt görüşleri tespit etmektir.

1. *Bey' u'l-Vefâ'nın Öncüsü Bir Fıkhî Çözüm: Hassâf'ın Teklif Ettiği İşlem*

Çağdaş araştırmacılar çoğunlukla *bey' u'l-vefâ'nın* 5./11. yüzyılda ortaya çıktığı görüşündedir.² Bir kısım araştırmacılar da daha ihtiyatlı bir dille “bir tarihlendirme yapmak zor olsa da en azından *bey' u'l-vefâ*’yla ilgili tartışmalar-

² Bk. Abdülaziz Bayındır, “*Bey' bi'l-Vefâ*”, 6/20; Rukiye Yiğit, *Kâzerûnî'nin Bey Bi'l-vefâ Risalesi: Tahkik ve Tahlili*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), 88; Enver Osman Kaan, “Finansman Kaynağı Olarak *Bey' bi'l-Vefa*, *Bey' Bi'l-İstiğlal* ve *Bey' u'l-İne*”, *Dil ve Edebiyat Araştırmaları* (Bahar 2018), 229; Recep Özdemir, “Aynı Teminatlar Bağlamında *Bey' bi'l-Vefânın Hukuki Durumu*”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* /31 (Nisan 2018), 293; Selman Küçüksucu, “Son Dönem Osmanlı Hukukçularından Mehmed Said Bey’in Ahkâmü'l-bey' bi'l-Vefâ İsimli Eserinin İncelemesi ve Transkripsiyonu”. *İslam Tetkikleri Dergisi* 11/2 (Eylül 2021), 832; Ahmet Harun Bilge, *Bey' bi'l-Vefâ ve Osmanlı Uygulamasındaki Yeri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 7.

rın bu yüzyılda başladığını” dile getirir.³ Bir sonraki başlıkta ifade edeceğimiz üzere tespitlerimize göre Hanefî mezhebinde *bey‘u‘l-vefâ* hakkındaki en erken görüşler 4./10. yüzyılda dile getirilmiştir. Ancak bundan bir önceki yüzyılda, *bey‘u‘l-vefâ* akdinin öncü uygulamaları arasında yer aldığını söyleyebileceğimiz ve işleyiş mantığı açısından ona oldukça benzeyen bir işlemin Hassâf (ö. 261/875)’ın *Kitâbü‘l-hiyel*’inde geçtiğini görüyoruz. Fetva literatürünün bazı eserlerinin *hiyel* bölümlerinde de alıntılanan bu akdin işleyişi şu şekildedir:

A şahsı tacirden 10.000 dinar (borç) talep eder. Tacir bu talebi yerine getirmek için A şahsına “sahip olduğun arsanın elimde bulunmasını ve senden 5.000 dinar da kar elde etmeyi isterim” der. Hassâf tam bu noktada, hem A şahsının 10.000 dinar temin edeceği, hem de tacirin arsa ve 5.000 dinar talebinin yerine geleceği şu işlemi teklif eder: Tacir A şahsına elbise vb. (düşük değerli) bir eşyayı 5.000 dinara satar, sonra da A şahsından arsasını 10.000 dinara satın alır ve parayı kendisine teslim eder. Ardından sözleşmeye “A şahsından 5.000 dinar + 10.000 dinar alacağı olduğunu” yazar. Böylece toplamda tacirin A şahsından 15.000 dinar alacağı olur. Son olarak da tacir A şahsına, bu 15.000 dinarı ne zaman öderse arsayı kendisine geri vereceğine dair “vaatte bulunur.”⁴

Tamamen aynı olmasa da işleyiş açısından *bey‘u‘l-vefâ* akdine çok benzeyen bu akitle ilgili bazı problemler göze çarpmaktadır. Öncelikli olarak bu problemin mahiyetini ve çözüm ihtimallerinin neler olduğunu ortaya koymak istiyoruz:

Yukarıdaki işlemde 5.000 dinarın elbise satışından kaynaklanan alacak olduğunu biliyoruz. Ancak tacirin sözleşmeye, kendisi lehine 10.000 dinar alacak yazması ilk bakışta sorunludur. Çünkü 10.000 dinar alacaklı olan taraf tacir değil A şahsı olması gerekmektedir. Çünkü arsayı satan taraf A şahsı, alan taraf tacirdir. Ayrıca burada tacir 10.000 dinarı zaten ödemiş bulunmaktadır. Nitekim bu ödeme sayesinde A şahsı, ihtiyacı olan 10.000 dinarı arsa satışı üzerinden elde etmiştir.

³ Kamil Yelek, “Bir Finansman Yöntemi Olarak Kullanılan Bey‘ bi‘l-Vefânın İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* /27 (Nisan 2016), 261.

⁴ Ahmed b. Ömer el-Hassâf, *Kitâbü‘l-hiyel*, (Kahire: b.y., 1898), 11.

Birnur Deniz yukarıdaki işlemde Hassâf'ın açıkça zikretmediği ikinci bir işlemin daha bulunduğunu ve tacirin alacağına açıkça zikredilmeyen bu işlemde kaynaklandığını düşünmektedir. Ona göre arsa satışı sonrasında tacir arsayı A şahsına geri satmış ve bu satıştan dolayı kendisinden 10.000 dinar alacaklı olduğu için sözleşmeye bu şekilde yazılmıştır. Bununla birlikte tacir arsanın elinde kalmasını istediği için bu geri satışta arsayı A şahsına teslim etmemiştir.⁵

Tacirin 10.000 dinarlık alacağına bu açıkça zikredilmeyen "geri satış işlemi"ne dayanması mümkün ve anlamlıdır. Ancak durum böyleyse tacirin bu satış sonrasında arsayı A şahsına teslim etmesi ve sonrasında kendisinden "rehin olarak" geri alması bize göre onun teminat buldurma amacıyla daha uyumlu bir varsayım olacaktır. Bununla birlikte tacir ile A şahsının, hiç geri satış yapmadan ilk arsa satışından doğan ödemeyi, satışın finansman sağlamak amacını dikkate alarak doğrudan "A şahsının borcu ve tacirin alacağı" olarak, yani *karz* olarak sözleşmeye yazmış olmalarının da mümkün olduğunu düşünüyoruz. Bu durumda arsa, tıpkı *bey' u'l-vefâda* olduğu gibi, tacirin elinde bir açıdan "satın alınmış mal" diğer açıdan da alacağa karşılık teminat olarak alınmış "rehin" gibi olacaktır. Aynı şekilde tacirin A şahsına ödediği 10.000 dinar ise bir açıdan "arsa satış bedeli", diğer açıdan da "borç" gibi olacaktır. Nitekim buradaki arsa satışı şekil açısından bir satış olsa bile esasen tacirin A şahsına sağladığı finansmanın teminatından ibarettir. Bu yüzden tacir kişi, borcunu ödemesi durumunda arsasını geri vereceğini A şahsına vaat edebilmiştir.

Hassâf'ın yer verdiği fikhî çözümdeki problemin bahsettiğimiz iki şekilde de yorumlanması mümkündür. Ancak Burhâneddin Buhârî'nin Hassâf'ın *Kitâbü'l-hiyel'*inden yaptığı nakil yukarıda yer verdiğimiz işlemde biraz farklı olup bahsettiğimiz problemi de içermemektedir. Onun aktarımına göre Hassâf'ın önerdiği fikhî çözümdeki işlem şu şekildedir: A şahsı tacire gelip 10.000 dinar talep eder. Tacir bu talebi yerine getirmek için A şahsına "sahip olduğun arsanın benim elimde bulunmasını ve senden 5.000 dinar kar elde etmeyi isterim" der. Bunun üzerine tacir, bir elbise ya da eşyayı A şahsına

⁵ Birnur Deniz, *Hassâf'ın Dördüncü Hilesi hk.* (E-Posta 14-21 Eylül 2022, Alıcı Okan Kadir Yılmaz).

5.000 dinara satar, sonra A şahsından arsasını 15.000 dinara satın alır. Sonrasında A şahsına arsa bedeli olarak 10.000 dinar öder, geri kalan 5.000 dinarı da elbise/eşya satışından kalan 5.000 dinar alacağına sayar. Böylece arsa artık tacirin eline geçmiş olur. Son olarak da tacir A şahsına, bu 15.000 dinarı ne zaman öderse arsayı kendisine geri vereceğine dair “vaatte bulunur.”⁶

Hassâf'ın yer verdiği fikhî çözümde geri satma işleminin borcun ödenmesi durumunda bir vaade bağlanması *bey' u'l-vefâ* ile tamamen aynıdır. Yukarıdaki işlemin *bey' u'l-vefâ*dan farkı, yapılan ikinci bir satışla finans sağlayan kişinin bu işlem üzerinden kâr elde etmesidir. Oysa *bey' u'l-vefâ*da böyle bir işlem bulunmaz; finans sağlayan kişinin bu akitten elde ettiği kazanç karşı taraftan satın aldığı maldan faydalanmasından ibarettir. Hassâf'ın fikhî çözümünde tacirin arsadan temel beklentisi teminat olarak elinde bulunmasıdır. Her ne kadar açıkça belirtilmese de şekil olarak bir satış işlemine konu olduğu için tacirin bu işlemde arsadan faydalanmasına bir engel de yoktur. Bu haliyle Hassâf'ın fikhî bir çözüm olarak önerdiği bu işlemin, *bey' u'l-vefâ*ya oldukça benzeyen onun güçlü bir öncüsü olduğunu söyleyebiliriz. Bu da *bey' u'l-vefâ* akdine temel oluşturacak fikirlerin Hanefî doktrinde, Hassâf'ın yaşadığı dönem olan 3./9. yüzyıla kadar uzandığını göstermektedir.

2. Orta Asya Hanefî Fetva Literatüründe *Bey' u'l-Vefâ*'nın Hukûkî Niteliği Hakkında Görüşler

2.1. 4./10. Yüzyılda *Bey' u'l-Vefâ*'nın Hukukî Niteliği

Hassâf'ın bu öncü örneği dışında, adına *bey' u'l-vefâ* denilmemiş olsa da onunla tamamen aynı muhtevaya sahip bir akit örneğine Hasrî'nin (ö. 500/1107), dönemin meşhur Buharalı müftülerinden Ebu Bekir Muhammed b. el-Fazl el-Kemârî'nin (ö. 381/991) *Fetâvâ*'sından naklen yer verdiğini görüyoruz:

İbnü'l-Fazl'ın *Fetâvâ*'sında şöyle geçer: **Soruldu:** Kadın, bir adamla ortaklaşa sahip olduğu üzüm bağındaki payını adama, parasını kendisine iade ettiğinde geri almak şartıyla satacak olsa, sonrasında adam da kendisine ait payı bir başkasına satsa, kadının bu satı-

⁶ Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü'l-Burhânî*, (Karaçi: İdârettü'l-Kur'ân, 1424/2004), 21/170-171.

lan payda şüf'a hakkı olur mu? **Dedi ki:** Eğer satış *muâmele* satışıysa kadının şüf'a hakkı olur; üzüm bağındaki payının kendisinin yahut adamın elinde bulunuyor olması bir şeyi değiştirmez. **Denildi ki:** Niçin? **Dedi ki:** Çünkü *muâmele* ve *telcie* satışının hükmü rehinle aynıdır. Nitekim rehin verilen mal, mürtehinin elinde bile olsa râhinin şüf'a hakkı bulunur.⁷

Muhammed b. el-Fazl'ın bu fetvası *bey 'u'l-vefânın* 4./10. yüzyılda *muâmele* adıyla bilinen bir uygulama olduğunu, ancak dönemin hukukçuları tarafından rehinle aynı hükme tabi kabul edildiğini göstermektedir. Bu değerlendirmeye göre *bey 'u'l-vefâ* rehin hükmünde kabul edildiği için müşteri, satın aldığı maldan yararlanamaz. Tabi bu yorum, tarafların *bey 'u'l-vefâ* akdinden beklentisini ortadan kaldırmaktadır.

Bu yüzyılda *bey 'u'l-vefâ* hakkında bir değerlendirmesine rastladığımız fakihlerden biri de yine Buharalı bir diğer isim olan Muhammed b. İbrahim el-Meydânî (ö. 339/951)'dir. Fetvâ kitaplarında Meydânî'nin *bey 'u'l-muâmele* ismindeki bir işlemi faiz şüphesi gerekçesiyle *mekruh* gördüğü yer almaktadır. Ünlü fetva eseri *el-Fetâva'z-Zahîriyye*'nin yazarı olan Zahîrüddin Buhârî (ö. 619/1222), Meydânî'nin *mekruh* gördüğü *bey 'u'l-muâmele* akdini *bey 'u'l-vefâ* olarak açıklamıştır.⁸ Bu durumda Meydânî'nin, *bey 'u'l-vefânın* hukuki/kâzâî değil de dinî/diyânî hükmü hakkında bir değerlendirme yaptığını söyleyebiliriz.

Konuyla ilgili 4./10. yüzyıla ait bu iki görüş,⁹ *bey 'u'l-vefâ* hakkında tespit edebildiğimiz en erken değerlendirmelerdir. *Bey 'u'l-vefânın* hukuki niteliğinin rehin olduğu görüşü daha sonra 5./11. yüzyılda aslen Semerkantlı olan Buhara kadısı Ali es-Suğdı ile aynı yüzyılda yaşayan ve bir sonraki neslin Semer-

⁷ Muhammed b. İbrâhîm el-Hasîrî, *el-Hâvî fi'l-fetâvâ*, (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Fâzıl Ahmed Paşa, 549), 124b-125a.

⁸ Bk. Zahîrüddin el-Buhârî, *el-Fetâva'z-Zahîriyye*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla, 1135), 38b.

⁹ Meydânî'nin, geç dönemde *bey 'u'l-vefâ* olarak açıklanan "*muâmele* satışını *mekruh*" görmesi ve Muhammed b. el-Fazl'ın kendisinden *muâmele* satışı olarak bahsettiği, içerik olarak *bey 'u'l-vefâ*yla aynı olan satışın "*rehin hükmünde olduğunu*" söylemesi.

kantlı müftüleri olan Kâdı el-Hasen el-Maturîdî,¹⁰ Seyyid Ebû Şücâ¹¹ ve Şeyhülislâm Atâ b. Hamza es-Suğdî tarafından da paylaşılmıştır.¹²

Konuyla ilgili yukarıda yer verdiğimiz değerlendirmeler ışığında şunu net olarak söyleyebiliriz ki, çağdaş literatürde yaygın bir şekilde dile getirilen “*bey ‘u’l-vefânın* 5./11. yüzyılda ortaya çıktığı” şeklindeki tespit bizce hatalıdır. *Bey ‘u’l-vefâya* çok benzeyen Hassâf’ın yer verdiği fikhî bir çözümün, bu akdin öncü ve ilk örneklerinden olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca Meydânî ve Muhammed b. el-Fazl’ın *bey ‘u’l-vefâdan muâmele* satışı olarak bahsetmeleri ve akdin hukukî-dinî hükmü hakkında değerlendirmelerde bulunmaları da onun 4./10. yüzyılda bölgede bilinen ve uygulanan bir akit olduğunu göstermektedir.

2.2. 5./11. Yüzyılda Bey ‘u’l-Vefâ’nın Hukukî Niteliği

2.2.1. Kâdı İsbîcâbî ve Zâminî’nin “Câiz/Geçerli Alışveriş” Görüşü

Bir önceki yüzyıldan devralınan “*bey ‘u’l-vefânın* rehin akdi olduğu görüşü” 5./11. yüzyılda Hanefî hukukçularca kabul edilen tek görüş olmamış bunun dışında konuyla ilgili iki farklı değerlendirme daha yapılmıştır. Bu değerlendirmelerden ilki Kâdı İsbîcâbî (ö. 480/1087)’ye¹³ aittir. Semerkantta müderislik yapan el-İmâm ez-Zâhid Ali b. Ebî Sehl ez-Zâminî¹⁴ (ö. 494/1101) de İsbîcâbî’ye tabi olarak *bey ‘u’l-vefânın* câiz/geçerli bir alışveriş akdi olduğunu

¹⁰ Ali es-Suğdî’nin (ö. 461/1069) çağdaşı. Bk. Abdülhayy el-Leknevi, *el-Fevâ’idü’l-behiyye fi terâcimi’l-Hanefiyye*, (Mısır: Matbaatü Dâri’s-Saâde, 1324), 155. el-Hasen el-Mâturîdî, muasırı olduğu Seyyid Ebu Şücâ’dan önce vefat etmiştir. Bk. Necmeddin Ebu Hafs Ömer en-Nesefî, *Fetâvâ Şeyhülislâm ‘Atâ b. Hamza es-Suğdî*, thk. Muhammed Yâsir Şâhîn (Beyrut: Dârü’r-Reyâhîn, 2021/1442), 40.

¹¹ Halvânî’nin öğrencilerinden ve Ali es-Suğdî’nin (ö. 461/1069) çağdaşı. Bk. Nesefî, *Fetâvâ Şeyhülislâm*, 52; Leknevi, *el-Fevâ’idü’l-behiyye*, 155.

¹² Bk. Nesefî, *Fetâvâ Şeyhülislâm*, 140.

¹³ Nesefî’nin açıkça ismini vermediği bu kişi, Seyyid Ebû Şücâ’ın vefatının ardından Semerkant’ta fetva mercii olan Ebu Nasr Ahmed b. Mansur el-İsbîcâbî (ö. 480/1087) olmalıdır. Hayatı hakkında bk. Mahmud b. Süleyman el-Kefevî, *Ketâ’ibü a’lâmî’l-ahyâr min fukahâ’i mezhebi’n-Nu’mâni’l-muhtâr*, thk. Saffet Köse vd. (İstanbul: Mektebetü’l-İrşâd, 1438/2017), 2/322; Leknevi, *el-Fevâ’idü’l-behiyye*, 42.

¹⁴ Necmeddin Nesefî, Zâminî’den ilmî olarak istifade ettiğini söyler. bk. Necmeddin Ebu Hafs Ömer en-Nesefî, *el-Kand fi zikri ‘ulemâ’i Semerkand*, thk. Yusuf el-Hâdî (Tahran: Âyine-i Miras, 1420/1999), 556.

kabul etmiş ve para kendisine geri ödendiğinde müşterinin, malı geri verme vaadine sadık kalmak zorunda olduğunu söylemiştir.¹⁵ Onun bu fetvasında dikkat çeken husus, müşterinin vaadinin bağlayıcılığına işaret eden “vaadine sadık kalır” (ويوفي بالوعد) ifadesidir. Hanefî doktrinde klasik satış akdi sonrasında mülkiyet kendisine intikal ettiği için¹⁶ müşterinin malı satıcıya geri verme zorunluğu bulunmaz. Ancak Zâminî, bölge halkının faizsiz finansman ihtiyaçlarını karşılamak üzere başvurdukları bu akitten beklentilerini dikkate alarak doktrin üzerinde yenilikçi bir yorumda bulunmuş ve akitteki geri verme zorunluluğunu geçerli kılmıştır.

2.2.2. Kimliği Meçhul Bir Fakihın “Rehin + Bey’-i Sahih” Görüşü

Bu yüzyılda *bey' u'l-vefânın* hukuki niteliği hakkında ortaya konan ikinci bir görüş de Hasîrî'nin ismini vermediği, onun çağdaşı olan bir Hanefî hukucusuna aittir. Burhaneddin Buhârî ise bu görüşü “Semerkant meşâyihinden biri” ne nispet etmiştir:¹⁷

[Hasîrî: Geri satın alma şartıyla yapılan üzüm bağı satışı hakkında] zamanımız (5./11.yüzyıl) meşâyihinin birinden şunları duydum: “Geri alma şartı akit içerisinde şart koşulmamışsa biz bu akdi: (1) Müşteri hakkında “sahih alışveriş” kabul ederiz, böylece müşteri sahip olduğu diğer mülklerinden nasıl faydalanıyorsa bundan da faydalanabilir. (2) Satıcı hakkında “rehin” kabul ederiz. Böylece müşteri malı satmak istediğinde kadı buna hükmetmez ve satıcı parayı geri verdiğinde müşteri malı ona geri veremeye zorlanır.” Dedi ki: “Çünkü bu satış, tıpkı “ivaz şartlı hibe” ve “hastalık halindeki hibe” gibi sahih satım ve rehin akitlerinden oluşan karma bir akittir. Nitekim iki farklı hükme sahip bir çok akit vardır”. [Geri satın alma şartıyla yapılan satış akdini] böyle

¹⁵ Necmeddin Nesefî daha sonra çeşitli emarelerden hareket ederek bu iki ismin de konuyla ilgili bu görüşlerinden döndüklerini ve *bey' u'l-vefânın* bir rehin akdi olduğu görüşüne kani olduklarını söyler. Bk. Nesefî, *Fetâvâ Şeyhilislâm*, 140-141.

¹⁶ Bk. Alâüddin Ebu Bekr b. Mes'ûd el-Kâsânî, *Bedâi' u's-sanâi' fî tertibi's-şerâi'*, (Mısır: Matbaatü Şirketi'l-Matbû'âti'l-İlmiyye, Matba'atü'l-Cemâliyye, 1327), 5/233.

¹⁷ Bk. Buhârî, *el-Muhitü'l-Burhânî*, 10/369.

kabul etmemizin sebebi, insanların buna olan ihtiyacı ve faizden kaçınmalarıdır.¹⁸

5./11. yüzyılda yaşayan kimliği meçhul bu Hanefî hukukçu, vefâen satışın meşruiyetini doktrinden verdiği karma akit örnekleriyle temellendirmiş ve bu akdi müşteri hakları açısından sahih satım akdi, satıcı hakları açısından ise rehin akdi kabul etmiştir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus, bu değerlendirmenin “geri alma şartının akit içerisinde/kurulurken şart koşulmadığı durumlarda” geçerli olduğudur. Bu şartın akit kurulurken koşulması halinde akdin hukuki niteliğinin ne olacağı hususu bu görüş sahibi tarafından belirtilmemiştir. Ancak ihtimaller bellidir: Ya tarafların iç iradeleri dikkate alınarak bu akit rehin kabul edilecektir ya da dış iradelerinde beyan ettikleri üzere bu işlem bir satım akdi olarak değerlendirilecektir. Bu durumda da kuruluşunda akdin gereği olmayan ve taraflardan birine fayda sağlayan bir şarta yer verildiği için bu satım akdini *fâsid* kabul etmek gerekecektir. Zaten kimliği bilinmeyen bu Hanefî hukukçu akdi böyle bir fesat durumundan korumak amacıyla “geri alma şartının akit kurulurken şart koşulmaması gerektiğini” vurgulamıştır.

İlk defa 5./11. yüzyılda, kimliği bilinmeyen bir Hanefî hukukçunun ortaya koyduğu bu karma akit yorumu, daha sonra geliştirilerek literatürde *el-kavlü'l-câmi* (kuşatıcı görüş) olarak bilinen görüşün de temelini oluşturmuştur. Nitekim Bezzâzî'nin yine kimliğini belirlemediği ancak muhakkik olduğunu ifade ettiği bir hukukçuya nispet ettiği “kuşatıcı görüş” de¹⁹ 5./11. yüzyılda ortaya konan ve “sahih satış + rehin” şeklinde formüle edebileceğimiz bu görüşün geliştirilmiş bir versiyonundan ibarettir. Nitekim kuşatıcı görüşte bu görüş üzerine, *bey`u'l-vefânın* “bir kısım hükümler açısından da *fâsid* satım akdi hükmünde olduğu” yorumu ilave edilmiştir (sahih satış + rehin + *fâsid* satış). “Kuşatıcı görüş”e göre *bey`u'l-vefâ* üç akitten oluşan karma bir akittir: Müşterinin malın menfaatine sahip olması açısından (sahih) satım akdi, malı üçüncü bir şahsa satma yetkisine sahip olmaması açısından rehin akdi, satıcı ve müşteriden her birinin akdi feshetme yetkisine sahip olması açısından da

¹⁸ Hasîrî, *el-Hâvî*, (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Fâzıl Ahmed Paşa, 549), 124b-125a.

¹⁹ Bk. Hâfizüddin Muhammed b. Muhammed el-Bezzâzî, *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*, (Bulak: Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriyye, 1310), 4/407-408.

fâsîd satım akdi hükmündedir.²⁰ 9./15. yüzyılda Bezzâzî'nin ve bir sonraki yüzyılda Zeynüddin İbn Nüceym'in tercihinden sonra "kuşatıcı görüş" Hanefî doktrinde genel bir kabul görmüştür. Siraceddin İbn Nüceym'in (ö. 1005/1596) ifade ettiğine göre 10./16. yüzyılda Mısır'da uygulanan bu "kuşatıcı görüş"²¹ sonrasında Osmanlı alimlerinin çoğu tarafından benimsenmiş ve *Mecelle'* de de tercih edilmiştir.²² Ancak "kuşatıcı görüş"ün öncüsü konumunda olan "sahih satış + rehin" şeklindeki karma akit görüşünün gerek 5./11. gerekse 6./12. yüzyıllarda tercih edildiğini tespit edemedik. Öyle görünüyor ki bu görüşün işlevi daha çok, zamanla farklı coğrafyalarda tercih edilmeye başlanacak olan "kuşatıcı görüş"e bir temel hazırlamaktan ibaret olmuştur.

2.3. 6./12. Yüzyılda Bey' u'l-Vefâ'nın Hukukî Niteliği

6./12. yüzyılda konuyla ilgili görüş belirten Buhara ve Semerkantlı Hanefî hukukçuların konuya genelde, tarafların "bedeli iade edildiğinde malın satıcıya geri verilmesi" şartına akdin kuruluşunda yer verip vermediği noktasından baktıklarını ve bu iki duruma göre akdin hukuki niteliği konusunda farklı görüşler ileri sürdüklerini görüyoruz. Bu başlık altında dönemin Hanefî hukukçularının, doktrini ya da toplumsal ihtiyacı öncelikle temelinde birbirinden farklılaşan bu değerlendirmelerine yer vereceğiz.

2.3.1. Mahmud el-Özcendî ve Semerkant'ın İleri Gelen Alimlerinin Görüşü

Kaynaklarda konuyla ilgili bu dönemde yapılmış en eski değerlendirmenin Serahsî'nin öğrencilerinden, Şemsüislâm lakaplı Mahmud el-Özcendî (6./12. y.y. ilk çeyreği?)'ye ait olduğunu görüyoruz. Öğrencisi ve yeğeni Zahîrüddin Mergînânî'nin kendisinden aktardığına göre, akdin kuruluşu esnasında "bedeli iade edildiğinde malın satıcıya geri verilmesi" şartı koşulan

²⁰ Bk. Zeynüddin İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râ'ik şerhu Kenzi'd-dekâ'ik*, (y.y. Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, t.y.), 6/8-9; Muhammed Emîn İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, (Mısır: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1386/1966), 5/276-277.

²¹ İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râ'ik*, 6/8-9; Sirâceddin İbn Nüceym, *en-Nehrü'l-fâ'ik şerhu Kenzi'd-dekâ'ik*, thk. Ahmed İzzü İnâye (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2002), 3/368.

²² *Mecelle-i ahkâm-ı 'adliyye*, 118; Kâmil Yelek, "Bir Finansman Yöntemi Olarak Kullanılan Bey' u'l-Vefânın İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* /27 (Nisan 2016), 279.

bey' u'l-vefâ fâsid bir satım akdidir.²³ Ancak böyle bir şart koşulmamışsa bu durumda bazı Semerkantlı alimler akdin yine fâsid olduğunu düşünüyorsalar da Mahmud el-Özcendî ve Semerkant'ın ileri gelen alimleri, satımın ve şartın câiz olduğu görüşündedirler.

2.3.2. Sadrüşşehîd Hüsâmeddin ve Alâeddin Ömer b. Osman'ın Görüşleri

Buhara'da dönemin önde gelen müftüleri olan Sadrüşşehid Hüsâmeddin (ö. 536/1141) ile Zahîrüddin Mergînânî de bu konuda Mahmud el-Özcendî ile benzer şekilde düşünmekte ve akdi vefa şartının koşulu koşulmaması üzerinden değerlendirmektedir.²⁴ Bununla birlikte Sadrüşşehîd meseleye farklı bir yorum getirerek, vefâ şartıyla kurulan alışveriş akdinde fetvanın bu akdin fâsid olduğu yönünde olduğunu ancak burada “mükrehten satın alınıp bir başkasına satılan mala kıyasla” müşterinin malı başka birine satması durumunda ilk satıcının geri alma hakkının bulunduğunu söylemiştir. Yine ona göre akit fâsid olduğundan müşteri malın zevâidine²⁵ malik olmaz ve bunları tüketmesi durumunda tazmin yükümlülüğü bulunur.²⁶

Benzer bir yorumu Semerkant kadısı olan “Bedr/Bedr-i Semerkand” lakaplı Alâeddin Ömer b. Osman (6./12. y.y.)'in²⁷ da yaptığını görüyoruz. Alâeddin Bedr, vefa şartıyla yapılan satışta müşterinin rakabe²⁸ mülkiyetinin

²³ Muhammed b. Abdürreşid el-Kirmânî, *Cevâhirü'l-fetâvâ*, thk. Ahmed b. Hikmet er-Rüfâi (Dımaşk: Dâru'l-mirac, 1441/2020), 457457.

²⁴ Bk. Sadrüşşehid, *Kitâbü'l-vâkı'ât*, (İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, 18979), 211b; Kirmânî, *Cevâhirü'l-fetâvâ*, 457; Burhâneddin el-Buhârî, *ez-Zahîra*, thk. Ebû Ahmed el-Âdilî vd. (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1440/2019), 10/42.

²⁵ Eşyada sonradan hâsıl olan fazlalık, semere ve değer artışı. Bk. Mehmet Boynukalın, “Zevâid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/302-303.

²⁶ Zeynüddin Mergînânî, *Fusûlü'l-ihkâm*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Cârullah, 823), 199a; Bezzâzî, *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*, 4/408.

²⁷ Necmeddin Nesefî'nin kendisinden yaptığı nakillerden Alaüddin Bedr'in 6./12. yüzyıl fakihlerinden olduğunu anlıyoruz. Bk. Ahmed b. Mûsâ el-Keşşî, *Mecmû' u'l-havâdis ve'n-nevâzil ve'l-vâkı'ât*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Çorlulu Ali Paşa, 278), 90b, 152a.

²⁸ “Mülkiyete konu olan eşyanın sadece maddî varlığını (ayn) ifade eden bir kavramdır. Bu anlamdaki mülkiyet *rakabe mülkiyeti*, *ayn mülkiyeti*, *çplak mülkiyet* diye adlandırılır”. Bk. Halit Çalış, “Rakabe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/427.

değil intifa mülkiyetinin oluştuğunu, bu yüzden tıpkı mükrehten satın alınıp bir başkasına satılan mal gibi, müşterinin bu malı başka birine satma hakkının bulunmadığını ifade etmiştir. Bir başka ifadeyle bu akitte müşteri satın aldığı maldan faydalanabilmekte ancak onu kendisine satan kişiden başkasına satmamaktadır. Ayrıca paranın satıcı tarafından müşteriye geri ödenmesi durumunda malın iadesi zorunludur.²⁹ Alâeddin Bedr'in değerlendirmesinde dikkat çeken husus, müşteriye intifa hakkı sağlayan akdin, bunu hangi akit ismi altında sağladığının belirtilmemesidir. Buradan hareketle onun, *bey' u'l-vefâyı* Hanefî doktrindeki klasik akitlerden biriyle özdeşleştirmeksizin yeni bir akit olarak değerlendirdiği sonucunu çıkarabiliriz.

2.3.3. Zahîrüddin Mergînânî ve Velvâlicî'nin Görüşleri

Zahîrüddin Mergînânî (ö. 550/1155 civarı) de vefâ şartının akdi fâsid kılacağını söylemiş ve bu şartın konuşulması ancak akde dahil edilmemesi durumunda akdin câiz (sahih) olacağını ifade etmiştir.³⁰ Meşhur fetâvâ yazarı Velvâlicî (ö. 540/1146) de bu konuda Mergînânî ile aynı görüştedir.³¹ Mergînânî'nin çağdaşı alimlerden Sadrüssaîd Taceddin Ahmed ve Ebu'l-Yüsr el-Pezdevî'nin oğlu el-Kâdî es-Sadr Ahmed b. Muhammed el-Pezdevî (ö. 542/1148) benzer bir değerlendirmeye vefa şartıyla yapılan satışlarda müşterinin malı bir başkasına satması durumunda bu ikinci satışın tıpkı fâsid satım akitlerinde olduğu gibi geçerli olacağı yönünde fetva vermişlerdir. Zahîrüddin Mergînânî'nin bu konudaki fetvası da aynı şekildedir.³²

Özcendî, Zahîrüddin Mergînânî, Sadrüşşehid Hüsâmeddin ve Velvâlicî'nin, geri verilme şartının akitte şart koşulmaması durumunda satım akdinin câiz olmasından "akdin *sahih* olduğunu" kastettikleri açıksa da onların görüşlerinde akdin bağlayıcı (lâzım) olup olmadığı, paranın geri verilmesi durumunda müşterinin malı satıcıya iade zorunluluğunun olup olmaması,

²⁹ Bk. Mergînânî, *Fusûlü'l-ihkâm*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Cârullah, 823), 199a; Bezzâzî, *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*, 4/408.

³⁰ Bezzâzî, *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*, 4/405.

³¹ Abdürreşid el-Velvâlicî, *el-Fetâvâ el-Velvâliciyye*, thk. Mikdâd b. Mûsâ el-Karyevî (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003), 3/178.

³² Bk. Mergînânî, *Fusûlü'l-ihkâm*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Cârullah, 823), 199a; Bezzâzî, *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*, 4/408.

müşterinin bu malı bir başkasına satma hakkının bulunup bulunmaması hususları net değildir.

2.3.4. Necmeddin Nesefî'nin Görüşü

Sadrüşşehîd Hüsâmeddin ile Zahîrüddin Mergînânî'nin çağdaşı olan Semerkant meşâyihinden Necmeddin Nesefî (ö. 537/1142)'nin görüşleri *bey 'u'l-vefânın* hukuki niteliği konusunda çok daha açık ve net yargılar içermektedir. Öğrencisi Keşşî'nin (ö. 550/1155 civarı) kendisinden aktardıklarına göre 6./12. yüzyılın ilk yarısında devrin Hanefî hukukçuları *bey 'u'l-vefânın* "sahih bir satım akdi" olduğu hususunda görüş birliği içerisinde. Nesefî'nin ifadelerinde yer alan "akdin kuruluşunda tarafların (bedeli iade edildiğinde malın satıcıya geri verilmesi gibi) bir şarta yer vermemiş olması" hususu, bu görüş birliğinin sadece "tarafların, *bey 'u'l-vefânın* lafızlarıyla kurdukları ve malın iade edilmesi konusunu, akdin kuruluşu esnasında sadece niyet olarak içlerinde taşıdıkları akitler" hakkında gerçekleştiğini göstermektedir. Nitekim *bey 'u'l-vefâ* akdinin doktrin açısından sahih bir satım akdi olarak kabul edilmesi açısından bu nokta önemlidir. Doktrine göre "ivazlı akitler"de akdin gerektirmediği bir şartın koşulması o akdi fâsid kılmaktadır. Burada satış akdinin gerektirdiği hüküm, akit tamamlandıktan sonra satıcının ücrete, müşterinin de malın mülkiyetine süresiz sahip olmasıdır. Bu aşamadan sonra taraflardan hiçbiri sahip oldukları malı, tek taraflı bir iradeye dayalı olarak geri vermek zorunda değildir. Oysa akit kurulurken koşulan "bedeli iade edildiğinde malın satıcıya geri verilmesi" şartı, ivazlı bir akit türü olan satım akdinin gereğine aykırı olup onu *fâsid* hale getirir. Dolayısıyla Nesefî'nin "sahih bir satım akdi" olarak nitelediği *bey 'u'l-vefâ*, kuruluşu esnasında kendisini *fâsid* kılacak böyle bir şarta yer verilmeyen, bilakis normal satım akitlerinde olduğu gibi "bey" lafzıyla kurulan akitlerdendir. Ancak normal satım akdinin farklı olarak burada taraflar, paranın iade edilmesi durumunda malın geri verileceği hususunu içlerinde niyet olarak taşımakta ve bunu bilmektedirler.³³

Bu yüzyıldaki Buhara ve Semerkantlı Hanefî fakihler, bu şekilde kurulan *bey 'u'l-vefâ* akdinin hukuki niteliğini belirlerken, tarafların "bedeli iade edildiğinde malın satıcıya geri verilmesi" şeklindeki niyetlerini ve iç iradelerini dikkate almamışlardır. Onların dikkate aldıkları şey, tarafların akdi kurarken

³³ Bu açıklamayla ilgili ayrıca bk. Kirmânî, *Cevâhirü'l-fetâvâ*, 456.

açıkladıkları irade beyanlarında ortaya koydukları “satım akdi”dir. Neseî, kendisinin de katıldığı bu görüşü temellendirirken, akdin hukuki niteliğini, akit öncesi konuşulanların yahut akit esnasında iç irade olarak tutulan şeylerin değil, akdin kuruluşu esnasında beyan edilen hususların belirleyeceğini ifade eder. Bu görüşe göre tamamen “kesin satış” (*bey '-i bât*)³⁴ niteliğinde olan *bey 'u'l-vefânın* hukuki sonuçları hakkında Neseî'nin öğrencisi Keşî özetle şunları söyler: “Mülkün tamir masraflarının karşılanması ve toprağın haracının ödenmesi gibi normalde mülk sahibi olarak müşterinin yerine getirmesi gereken ancak *bey 'u'l-vefânın* bu yüzyıldaki uygulamalarında satıcının yaptığı yükümlülükler, hukuki açıdan gönüllülük esasına göre işlemektedir. Müşterinin elinde malın helak olması durumunda satıcı ona parasını iade etmek zorunda değildir. Ayrıca taraflardan hiçbirinin malı ya da mal bedelini geri vermek gibi bir zorunluluğu da yoktur. Bundan sonra yapacakları mal-para iadesi yeni bir satım akdi olacaktır.”³⁵

2.3.5. Necmüleimme Buhârî ve Hârizm İmamlarının Görüşü

Zahîrüddin Mergînânî ve Necmeddin Neseî'den bir sonraki nesli temsil eden ve 6./12. yüzyılın ikinci yarısında *bey 'u'l-vefâ* hakkında detaylı hukuki nitelermeler yapan isimler bulunmaktadır. Bunlar arasında yer alan Necmüleimme Buhârî (6./12. y.y.)'nin³⁶ konuyla ilgili değerlendirmesi, *meşâyih* ve *sadr*lar huzurunda ortaya konulduğu ve herhangi bir itirazla karşılaşmadığı

³⁴ *Bey '-i bât* kavramı, “kesin olan alışveriş” anlamına gelmekte olup bazen *bey 'u'l-vefânın*, bazen de *el-bey 'u bi'l-huyârın* (kendisinde muhayyerlik bulunan alışveriş) karşılığı olarak kullanılır. Bk. Ali Haydar, *Dürerü'l-hükkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm*, çev. Fehmi el-Hüseynî (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1411/1991), 1/111.

³⁵ Keşî, *Mecmû 'u'l-havâdis* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Çorlulu Ali Paşa, 278), 127b.

³⁶ Necmüleimme el-Buhârî, *Kunye* yazarı Zâhidî'nin hocası Fahrüddin Bedî' b. Ebî Mansûr el-Kuzebnî'nin hocasıdır. Kureşî onun, es-Sadrü'l-mâzî Burhâneddin, Alâeddin el-Himmânî/el-Hamâmî ve Bedr Tâhir'in akranından olduğunu, bu isimlerin de zamanında Buhara ve Hârizm'de fetva mercii olduklarını ifade etmiştir. Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye*, 4/440-441. Adı geçen isimlerin hiçbirinin vefat tarihi bilinmemekle birlikte Zâhidî'nin hocasının hocası olduğundan ondan iki nesil önce yaşadığını bildiğimize göre buradaki es-Sadrü'l-mâzî Burhâneddin'den *el-Muhît* yazarının (ö. 589/1193) kastedildiğini ve Necmüleimme el-Buhârî'nin 6./12. yüzyılın sonunda yahut 7./13. yüzyılın başında vefat ettiğini söyleyebiliriz.

gerekçesiyle³⁷ Bezzâî tarafından “Hârizm imamlarının ortak görüşü” olarak takdim edilmiştir. Buna göre *bey*’ lafzıyla kurulan *bey*’*u*’*l-vefâ* akdinde onun rehin olduğunu gösteren bazı karineler varsa bu durum dikkate alınıp akdin rehin olduğuna karar verilir. Rehin karinesinin bulunmadığı yerlerde ise kuruluş ifadesi olan *bey*’ lafzı dikkate alınarak işlemin satım akdi olduğuna hükmedilir. Bu görüşün detayları şu şekildedir:

Vefa şart koşulmaksızın *bey*’ lafzıyla kurulan akitte müşteri; paranın iadesi durumunda alışverişi feshedecek birini vekil tayin etmişse ya da aynı durumda alışverişi feshedeceğine dair satıcıya söz vermişse, akit iki durumda rehin diğer iki durumda ise *bey*-’*i bât* olur:

a. Rehin: (1) Semen mebbe denk olmayıp akitte *gabn-i fahiş* varsa (mal piyasa değerinden çok düşüğe satıldıysa) ve satıcı satış esnasında *gabn-i fahiş* biliyorsa, (2) müşteri malın aslı (anapara) üzerine bir kâr koyup sonra satıcıdan *semen-i misil* ile bir şey satın aldıysa³⁸ bu iki durumda akit rehin olur. Nitekim satıcı normal şartlarda *gabn-i fahiş* bildiği halde malını piyasa değerinden çok düşüğe satmaz. Satıyorsa bu durumda akdin gerçekte rehin olduğu anlaşılır. Aynı şekilde bu akit *bey*-’*i bât* olsaydı müşteri semen (anapara) üzerine kar koymazdı. Nitekim *bey*-’*i bât* olan akitte semen üzerine kâr koymak gibi bir uygulama yoktur.

b. Bey-’i bât: (1) Müşteri malın aslının üzerine kar koymayıp *semen-i misil* ile yahut *gabn-i yesîr* derecesinde ucuza satmışsa, (2) satıcı satış esnasında fiyatın adil olduğunu sandığı halde gerçekte fiyat *gabn-i fahiş* ise³⁹ bu iki durumda da akit *bey*-’*i bât* olur. Nitekim bu iki durumda akdin rehin olduğunu gösteren “a. şıkkındaki karineler” bulunmadığı için kurulduğu ifadeler dikkate alınarak akdin *bey*-’*i bât* olduğuna karar verilir.⁴⁰

³⁷ Bk. Necmeddin Muhtâr b. Mahmûd ez-Zâhidî, *Kunyetü’l-Münyeli-tetmîmi’l-Ğunye*, (Kalkûta: b.y., 1245/1830), 235.

³⁸ Örneğin müşteri 100 dinara 20 dinar kâr koyup sonra satıcıdan 120 dinarlık (semen-i misline) ev satın aldıysa. Bk. Zâhidî, *Kunye*, 235.

³⁹ Örneğin gerçekte 40 para değerindeki bir malı 20 paraya satarken satıcı, malın değerinin 20 para olduğunu sanıyorsa. Bk. Zâhidî, *Kunye*, 235.

⁴⁰ Bk. Zâhidî, *Kunye*, 235; Bezzâî, *el-Fetâva’l-Bezzâziyye*, 4/407; İbn Nüceym, *el-Bahrü’r-râ’ik*, 6/8.

Kâdîhân, “satıcı normal şartlarda *gabn-i fâhiş* bildiği halde malını piyasa değerinden çok düşüğe satmaz” gerekçesiyle *gabn-i fâhiş* derecesinde ucuza satımın olduğu yerde *bey' u'l-vefânın* rehin olduğu şeklindeki çıkarımı doğru bulmaz ve şöyle der: “Kişi, darda kaldığında malını değerinin çok altında satabilir.”⁴¹ Dolayısıyla ona göre bu durum mevcut akdin rehin olduğunu gösteren bir karine olarak değerlendirilemez. Kâdîhân'ın bu eleştirisindeki muhatapı öyle görünüyor ki çağdaşı Necmüleimme el-Buhârî' dir.

2.3.6. Burhâneddin Buhârî, Attâbî, Kâdîhân ve Mergînânî'nin Görüşleri

6./12. yüzyılın ikinci yarısında vefat eden Buhara meşâyihinden Burhâneddin Buhârî (ö. 589/1193), Attâbî (ö. 586/1190) ve Kâdîhân (ö. 592/1196) gibi meşhur fetvâ yazarları ile *Hidâye* yazarı Burhâneddin Mergînânî (ö. 593/1197)'nin konuyla ilgili görüşleri de önemlidir. Burhâneddin Buhârî'ye göre vefa şartına akitte yer verilsin verilmesin *bey' u'l-vefâ* fâsid bir alışveriştir. Bu şarta akitte açıkça yer verildiğinde akdin gereğine aykırı bir şartla kurulduğu için, yer verilmediğinde de bu şart örfen koşulmuş gibi kabul edildiğinden akit fâsid hale gelmektedir.⁴² Burhâneddin Buhârî'ye yakın bir görüşe sahip olan Attâbî, *bey' u'l-vefâyı* fâsid bir alışveriş akdi olarak kabul eder ve diğer fâsid alışverişlerle aynı hükümlere tabi olduğunu ifade eder. Bunun bir gereği olarak da satıcının parayı iade ettiğinde malı geri alma hakkının bulunduğunu söyler.⁴³

Bu iki ismin kısa değerlendirmelerine karşın Zahîrüddin Mergînânî'nin öğrencisi Kadîhân konuyla ilgili daha detaylı açıklamalarda bulunmuştur. *Bey' u'l-vefânın* mahiyeti hakkında yaptığı tespitlerde aynı hocası Zahîrüddin Mergînânî ve Necmeddin Nesefî gibi onun da tarafların irade beyanlarını ve Hanefî doktrine ait ivazlı akitler teorisindeki kabulleri dikkate aldığı görülmektedir. Kadîhân'a göre *bey'* ifadesiyle kurulan vefâ satışı rehin değil satım akdi olarak kurulur. Bu durumda, *bey'* ifadesiyle kurulan ve kuruluşunda bedelin iade edilmesi halinde satışın feshedileceği yahut tarafların vefa göster-

⁴¹ Fahreddin el-Hasen b. Mansûr Kâdîhân, *Fetâvâ Kâdîhân*, (Bulak: Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriyye, 1310), 2/304.

⁴² Burhâneddin el-Buhârî, *ez-Zahîra*, 10/41-42.

⁴³ Âlim b. el-Alâ, *el-Fetâvâ't-Tatarhâniyye*, thk. Şebîr Ahmed el-Kâsimî (Quetta: Mektebetü'l-Hanefiyye, 1431/2010), 9/405.

rip bedelleri iade edeceği şeklinde şartlar koşulan akitlerle, taraflarca bağlayıcı olarak görülmemeyen “câiz alışveriş” (*el-bey‘u‘l-câiz*) ifadesiyle⁴⁴ kurulan akitler fâsid olur. Kuruluşunda fesih ya da vefa içerikli bir şart koşulmaksızın *bey‘* ifadesiyle kurulan ancak sonrasında vaat yollu fesih ya da vefâ içerikli bir şart koşulan satım akitleri de câiz olur. Bu durumda tarafların vaatlerine vefa göstermesi gereklidir. Çünkü vaatler bazen bağlayıcı olabilmektedir. Burada da vaatler, insanların ihtiyacından dolayı bağlayıcı kabul edilir.⁴⁵

Anladığımız kadarıyla Kâdihân, akit esnasında açıkça ortaya konmayan beyanlara bir hüküm doğurtmamaktadır. Ona göre bu şekilde kurulan *bey‘u‘l-vefâ* akdi kesin bir satım akdidir (*bey-‘i bât*). Onun görüşünün farklılaştığı tek nokta Nesefî’nin bir ihtimal olarak yer vermediği, “kuruluş sonrasında fesih ya da vefâ içerikli sözlerin verildiği akitler” konusudur. Kâdihân’a göre akdin kurulmasından sonra “paranın iadesi halinde akdin feshedileceği” şeklinde verilen sözler bağlayıcıdır. Ona göre, kendisinde vefanın şart olarak değil de söz olarak sonradan konuşulduğu satım akitleri, tarafların *bey‘u‘l-vefâ*dan beledikleri faydaları “bağlayıcı olarak” sağlamaktadır. Çok açık olmamakla birlikte bağlayıcılığı ifade ederken kullandığı *lüzûm* kavramından anlaşıldığı kadarıyla Kâdihân’ın bu akit için düşündüğü bağlayıcılık sadece dinî değil aynı zamanda kazâî/yargısal bağlayıcılıktır. Ayrıca vaatlerin bağlayıcılığını “insanların buna olan ihtiyacı”yla temellendirmesi de yine buradaki bağlayıcılığın kazâî/yargısal olduğunu göstermektedir. Zira vaatlerin dinî olarak bağlayıcı olduğu zaten aşikardır. Oysa insanların konuyla ilgili ihtiyaçlarının giderilmesi ancak kazâî/yargısal bağlayıcılık söz konusu olduğunda mümkündür.

Sadrüşşehid Hüsâmeddin’in öğrencileri arasında yer alan *Hidâye* yazarı Burhâneddin Mergînânî konuyla ilgili değerlendirmelerinde hocasından kısmen etkilenmiş gözükmektedir. Mergînânî, paranın geri ödenmesi durumunda malın iade edilmesi şartıyla yapılan alışverişte malın müşterinin mülkiyetine geçeceği ve bundan dolayı da maldan elde edilen ürünlere câiz bir satın almayla sahip olacağı ancak mükreh kişiden satın alınan malda olduğu gibi müşterinin onu bir başkasına satma hakkının bulunmayacağı kanaatinindedir.

⁴⁴ *el-Bey‘u‘l-câiz* ifadesi *bey‘u‘l-vefânın* bir diğer adıdır.

⁴⁵ Kâdihân, *Fetâvâ Kâdihân*, 2/165.

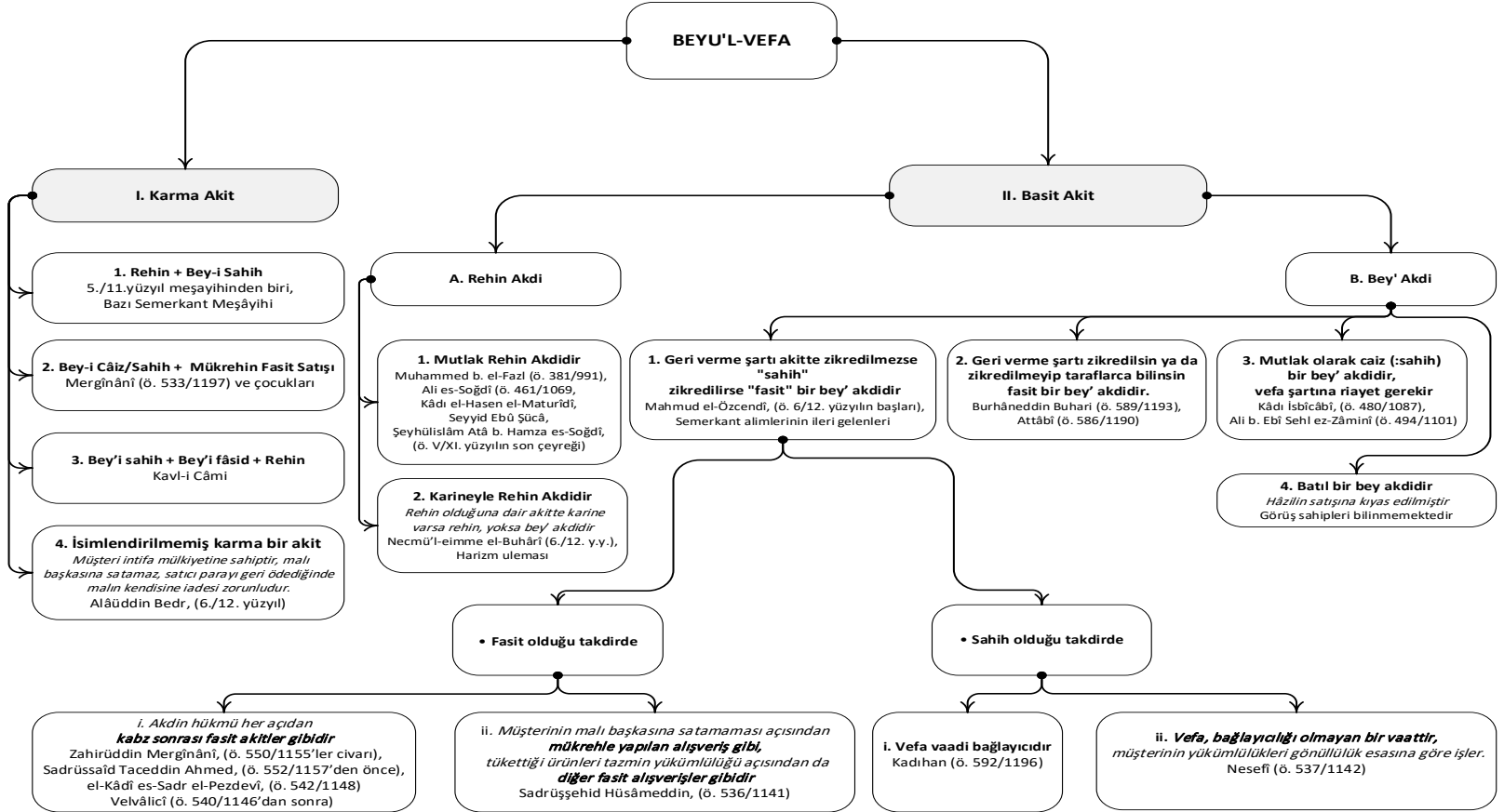
Mergînânî mükrehten satın alınan mala kıyas konusunda hocası Sadrüşşehid'den etkilenmiş olsa da, hocasının aksine vefa şartıyla yapılan alışverişte müşterinin satın aldığı maldan elde edilen ürünlerde mülkiyetinin bulunduğunu; ürünü ve gelirini tüketmesi halinde müşterinin tazmin yükümlülüğünün bulunmadığını ifade eder. Kendisinden sonra çocukları-torunları tarafından da benimsenen ve kendisinden torunu Zeynüddin Mergînânî (ö. 651/1254 sonrası) tarafından aktarılan bu görüş, 7./13. yüzyılda meşâyih tarafından benimsenmiş ve *müftâ-bih* görüş olduğu ifade edilmiştir.⁴⁶ Son olarak Hanefî hukukçular arasında, *bey' u'l-vefâyı* göstermelik bir satış işlemi olarak değerlendirdikleri için "hâzil" in satışına kıyas ederek bâtil kabul eden ancak kim oldukları literatürde meçhul bırakılan isimlerin de bulunduğunu belirtmeliyiz.⁴⁷

Buraya kadar *bey' u'l-vefânın* hukuki niteliğinin ne olduğu konusunda Hanefî fetva literatüründe ortaya konulan çok sayıda görüşü kronolojik olarak inceledik. Ancak bu niteliğin daha iyi anlaşılabilmesi için konuyla ilgili anaakım eğilimleri, altık ve karşıt görüşleri, sahipleriyle birlikte belirginleştirdiğimiz aşağıdaki tabloyu sunmakta fayda görüyoruz. Ardından ilgili görüşleri kurucu Hanefî doktrin açısından genel bir değerlendirmeye tabi tutacağız.

⁴⁶ Mergînânî, *Fusûlü'l-ihkâm*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Cârullah, 823), 199a. Ayrıca bk. Bezzâzî, *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*, 4/408, 410.

⁴⁷ Bk. Burhâneddin Ali b. Ebî Bekr el-Mergînânî, *el-Hidâye fî şerhi Bidâyeti'l-mübtedî*, thk. Tılâl Yûsuf (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, t.y.), 3/273.

Tablo 1: Bey' u'l-Vefânın Hukûkî Niteliği Hakkındaki Görüşler

3. Bey' u'l-Vefâ Hakkındaki Görüşlerin Hanefî Doktrin Açısından Değerlendirmesi

Bir önceki başlıkta görüşlerine yer verdiğimiz Hanefî hukukçular arasından karma akit grubunda yer alan isimler (I. grup) ile bu akdi mutlak olarak sahih bir *bey' akdi* kabul edenlerin (II. B. 3 grubu) doktrinden daha çok insanların ihtiyacını önceleyen bir anlayışa sahip olduğunu söyleyebiliriz. Mergînânî dışında ya az tanınan ya da kimliği meçhul kalan bu isimler, *bey' u'l-vefâ* akdinden hedeflenen faizsiz finansman bulma amacını gerçekleştirecek şekilde bu akdi karma akit olarak yorumlamışlardır. Bu karma akit yorumu sayesinde mahiyetinde yer alan rehin ve mükrehin fâsid satışı gibi akitlerin gereği olarak müşteri satın aldığı malı bir başkasına satamazken, maldan elde edilen ürün ve menfaatlerden tazmin yükümlüğü olmaksızın faydalanabilmektedir. Bu da hem satıcının hem de müşterinin bu işlemde faizsiz bir şekilde karşılıklı fayda sağlamaları anlamına gelmektedir. Ancak bu yorumda klasik akit teorisinin dışına çıkılarak *bey' u'l-vefâ* basit bir akit olarak değil, birbirine zıt hükümler doğuran akitlerden oluşan karma bir akit olarak nitelenmiştir. Yine de bu görüş sahiplerinden bazılarının, *bey' u'l-vefânın* tıpkı “ivaz şartlı hibe akdi” ve “ölüm hastalığında yapılan hibe” gibi olduğunu ifade etmek suretiyle karma akitlerin Hanefî doktrinindeki yerini vurgulamaya çalıştıklarını görüyoruz.⁴⁸

Daha çok 4./10. ve 5./11. yüzyıllarda ağırlıklı olarak Semerkant meşâyihî tarafından kabul edilen *bey' u'l-vefânın* rehin akdi olduğu şeklindeki görüş akdin amacını dikkate almayan ve doktrini önceleyen bir anlayışa sahiptir. Bu görüş sahipleri Hanefî akit teorisinde geçerli olan “akit ve tasarruflarda lafızlar değil maksatlar itibara alınır” kuralını dikkate alarak *bey' u'l-vefâyı* her açıdan rehin akdi kabul etmişlerdir. Nitekim Hanefî doktrininde bu kural altında yer alan, “asilin beraeti şartıyla kurulan kefalet akdi havaledir”, “mehrin konuşulup anlaşılması şartıyla hibe lafzıyla kurulan nikah sahihtir”, “fâsid istisnâ” akdinde süre belirlenmişse o akit selem olur” gibi pek çok örnek mevcuttur. Bu görüş sahiplerine göre müşterinin elinde satılan mal tıpkı mürtehinin/rehin alanın elindeki rehin gibidir; müşteri ona malik olmaz, sahibinin izni dışında ondan faydalanamaz, tükettiği ürünü tazmin eder, borcunu karşı-

⁴⁸ Bk. Hasîrî, *el-Hâvî*, (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Fâzıl Ahmed Paşa, 549), 125a.

layabilecek kıymetteki malın elinde yok olması durumunda borç düşer, malın artış göstermesi ve sonrasında müşterinin dahli dışında helak olması durumunda tazmin yükümlülüğü doğmaz, satıcı borcunu ödediğinde malını geri alabilir.⁴⁹ Bu hükümler göz önünde bulundurulduğunda *bey 'u'l-vefânın* rehin olduğu yorumunun, toplumun bu akitten beklentilerini hemen hiç gözetmediğini ve tamamen Hanefî akit doktrinini dikkate alarak akdi nitelediği aşıkardır. Hanefî akit doktrinini dikkate alan bir diğer görüş de vefâ şartı zikredilsin edilmesin, bu akdi fâsid kabul edenlerin görüşüdür. Burhâneddin Buhârî ve Attâbî tarafından yapılan bu değerlendirme, her ne kadar kuruluş lafızlarını dikkate alarak *bey 'u'l-vefâyı* bir satım akdi olarak tanımlasa da, vefâ şartının zikredilmesi durumunda -satım akdinin gereği olan “mülkiyetin intikali” hükmüne aykırı bir şart koşulduğu için- akdi fâsid kabul etmektedir. Bu isimler, ilgili şartın akdin kuruluşu esnasında açıkça zikredilmemesi durumunda ise bu şartın örfe bilinmesini şart olarak koşulması gibi⁵⁰ kabul edip yine aynı değerlendirmeyi yapmıştır.

Bey 'u'l-vefânın bir satım akdi olduğu yönünde ilk değerlendirmeler ise daha çok 5./11. yüzyılda çıkmış ve bu görüş 6./12. yüzyılda yaygınlık kazanmıştır. 6./12. yüzyılda yaşamış en tanınmış müftülerin görüşünü temsil eden bu değerlendirme *bey 'u'l-vefânın* kuruluş lafızlarını dikkate almanın bir sonucudur. Onlar, kuruluş esnasında zikredilmeyen şartın hiç zikredilmemiş kabul edilmesini Ebû Hanîfe'den gelen bir rivayete dayandırmışlardır.⁵¹ Tespitlerimize göre onların kaynağını belirtmedikleri bu rivayet gelenekte “Mu'allâ b. Mansur → Ebû Yûsuf → Ebû Hanîfe” yoluyla nakledilmiştir. Bu rivayete göre, öncesinde *telcie* şartıyla yapılmak üzere anlaşılan akdin kuruluşu esnasında bu şart zikredilmezse akit câiz olur. Hatta Kudûrî bu akdi, genel kural olarak zikrettiği “fâsid şartların önceden konuşulup da akit esnasında

⁴⁹ Bk. Neseî, *Fetâvâ Şeyhülislâm*, 139-140; Keşşî, *Mecmû 'u'l-havâdis*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Çorlulu Ali Paşa, 278), 127b; Mergînânî, *Fusûlü'l-ihkâm*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Cârullah, 823), 196b; Bezzâzî, *el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye*, 4/405.

⁵⁰ Hanefî mezhebinde bu kuralın farklı ifadeleri ve örnekleri için bk. Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsût*, (Beyrut: Dâru'l-Marife, t.y.), 12/54, 13/79, 14/36; Fahreddin el-Hasen b. Mansûr Kâdihân, *Şerhu'z-Ziyâdât*, thk. Kâsım Eşref Nur Ahmed, (Karaçi, el-Meclisü'l-İlmî, 1421/2000), 2/671; Mergînânî, *el-Hidâye*, 3/58; Ali Haydar, *Dürrü'l-hükkâm*, 1/51 vd.

⁵¹ Bezzâzî, *el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye*, 4/408.

zikredilmemesi durumuna” benzetir. Böyle bir durumda fâsid şart akde tesir etmemekte ve akit sahih olmaktadır.⁵² *Telcie* satışı ile *bey'u'l-vefâyı* aynı (veya aynı hükümde) gören bu görüş sahipleri de vefâ şartı zikredilmeden gerçekleştirilen *bey'u'l-vefâyı*, kurucu doktrindeki bu rivayete referansla normal sahih satım akdi olarak kabul etmişlerdir. Buna karşın vefâ şartı zikredilerek kurulan *bey'u'l-vefâyı* yine “ivazlı mâli temlik akdi” doktrinine uygun olarak fâsid olarak nitelemişlerdir.

Bu son görüş sahipleri (II. B. 1 grubu) *bey'u'l-vefânın* Hanefî akit teorisine uygunluğunu sağladıktan sonra bu akdin insanların finansman ihtiyacını nasıl karşılayacağı noktasında birbirinden farklılaşmıştır. Örneğin sahih bir şekilde gerçekleşen *bey'u'l-vefâda* Nesefî doktrin dışına çıkmamak için vefâ şartının ve yukarıda zikrettiğimiz yükümlülüklerin gönüllülük esasına göre işlediğini söylerken, Kâdîhân buradaki vefâ şartını mevcut ihtiyaçtan dolayı -bize göre kurucu doktrine aykırı olarak- “bağlayıcı” kabul etmek zorunda kalmıştır.⁵³ Bu görüş sahiplerinin tamamına göre, vefânın şart koşulup akdin fâsid olması durumunda ise normal fâsid satışlarda olduğu gibi, malın tüketilen zevâidinin tazmin edilmesi gerekecektir. Ayrıca bu durumda *bey'u'l-vefâyı* fâsid akitlerle tamamen aynı görenlere göre (II. B. 1. i grubu) malın bir başkasına satılması durumunda satış geçerli olacaktır. Bu da doktrin normal fâsid akitlerle ilgili verdiği hükme uygundur. Sadrüşşehid (II. B. 1. ii grubu) ise *bey'u'l-vefâdaki* fesadı normal fâsid alışverişlerdeki gibi görmemiş ve onu mükrehle yapılan fâsid akde benzeterek/kıyas ederek müşterinin malı bir başkasına satamayacağını savunmuştur. Sadrüşşehid’in bu farklı yorumu, şartlı *bey'u'l-vefâ*larda müşterinin malı bir başkasına satışını önleyip satıcının borcunu ödemesi durumunda malını geri alabilmesini sağlarken, bu akdi mükrehin satışına kıyas ederek onu bir açıdan doktrine uygun hale getirmeye çalışmıştır. Sonuç itibariyle Zahirüddin Mergînânî ve onunla aynı fikirde

⁵² Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr el-Kudûrî, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Damat İbrahim, 563), 113a.

⁵³ Hanefî literatürde vaatlerin normalde bağlayıcı olmadığı, sadece *ta'lik* suretinde (örneğin *fulanca kişi sana borcunu ödemezse ben sana ödeyeceğim* şeklinde) yapılan vaatlerin bağlayıcı olduğu geçmektedir. Bk. İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 5/277. Bazı eserlerin “kitâbü'l-istihsân” bölümlerinde geçen “vaatlere vefâ göstermek gereklidir” (ويجب الوفاء بالعهود والمواعيد) ifadesini ise (bk. Cürcânî, *Hizânetü'l-ekmel*, 3/492) muhtemelen diyânî/ahlâkî gereklilik olarak anlamak gerekecektir.

olanların konuyla ilgili değerlendirmelerinde tamamen doktrin lehine davrandıklarını, Sadrüşşehid ile Kâdîhân'ın ise doktrin ile ihtiyaç arasında bir denge oluşturmaya çalıştıklarını görüyoruz.

Sonuç

Hanefî mezhebinin mesâil tasnifinde, kurucu imamların eserlerinde yer almayan, bu nedenle onlardan sonra gelen meşâyih zümresi tarafından çözüme kavuşturulan hukukî problemlere *fetâvâ* ya da *vâkıât/nevâzil* adı verilmiştir. Hanefî doktrin “tamamlayıcı unsuru” olarak kabul edilen bu meseleler, ilk örnekleri 4./10. yüzyılda kaleme alınan ve gelişimini büyük ölçüde 6./10. yüzyılda tamamlayan fetva literatürünü oluşturan eserler içerisinde yer alır.

Çalışmamızda hukukî niteliği konusundaki görüşleri incelediğimiz *bey' u'l-vefâ* akdi de bu tür meselelerdendir. *Bey' u'l-vefâ*, Orta Asya'da yaşayan Müslüman toplumların borç ilişkilerini faizsiz bir şekilde sürdürebilmeleri amacıyla başvurdukları bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu uygulama esasen faiz yasağından kaçınmak amacıyla Müslüman bireylerin finans ihtiyacını karşılamak üzere kurgulanmış bir fikhî çözümdür (*hile-i şeriyye*). Bölgede yaygın olarak uygulandığı anlaşılan bu fikhî çözümün hukukî niteliğinin ne olduğu konusunda Orta Asyalı Hanefî fakihler birbirinden oldukça farklı değerlendirmelerde bulunmuştur.

Çalışmamızda bu değerlendirmelerin, *bey' u'l-vefânın* “karma bir akit” olduğu ve onun “basit bir akit” olduğu şeklinde iki ana görüş altında toplandığı tespit edilmiştir. *Bey' u'l-vefânın* karma bir akit olduğunu düşünen meşâyih grubu genel olarak bu akdin rehin ve farklı türlerdeki satım akitlerinin bileşiminden ibaret “yeni bir akit” olduğunu ileri sürmüştür. Karma akit yorumunun ilk defa 5./11. yüzyılda ortaya çıktığı, 6./12. yüzyıl ve sonrasında çeşitlenerek sürdürüldüğü ve son olarak Osmanlı fakihlerince tercih edildiği görülmektedir.

Bey' u'l-vefânın basit bir akit olduğunu düşünen meşâyih grubu ise onun *rehin* olduğunu düşünenler ile *satım akdi* olduğunu savunanlar şeklinde iki temel gruba ayrıldığı belirlenmiştir. Bu akdin hukukî niteliğinin rehin olduğunu düşünenler esasen onun ortaya çıktığı 4./10. yüzyılda başlamış ve bu görüş 5./11. yüzyılda yaygınlık kazanmıştır. Rehlin değerlendirmesinin, 6./12.

yüzyılda farklı bir varyasyonla devam eden ve sonraki dönemlerde de yaygın bir şekilde tercih edilen güçlü bir yorum olduğu anlaşılmaktadır. Çalışmamızda, *bey'u'l-vefânın* bir satım akdi olduğu yorumunu yapan meşâyih grubunun, esasen en kalabalık ve farklı alt varyasyonlara sahip görüşlerin sahipleri olduğu tespit edilmiştir. Bu görüşler arasında *beyu'l-vefâyı*; bâtil, câiz/sahih, fâsid ve vefa şartının akdin kuruluşu esnasında zikredilmesi durumunda fâsid, aksi durumda sahih bir satım akdi olarak kabul eden değerlendirmeler yer almaktadır. 5./11. yüzyılda ortaya konan câiz/sahih görüşü dışında konuyla ilgili yapılan bütün “satım akdi” yorumlarının, 6./12. yüzyılda yaşamış Hanefî hukukçulara ait olduğu saptanmıştır.

Araştırmamızda, 4./10-6./10. yüzyıllar arasındaki kronolojik gelişimini ortaya koyduğumuz bu görüşlerin temelde üç farklı eğilimin birer sonucu olduğu anlaşılmıştır:

1. Kurucu doktrini esas alma eğilimindeki görüşler.
2. Toplumsal ihtiyacı önceleme eğilimindeki görüşler.
3. Bu ikisi arasında bir denge gözetme eğilimindeki görüşler.

Kurucu doktrini esas alan görüşler, *bey'u'l-vefâyı* basit bir akit olarak değerlendiren görüş grubu içerisinde yer almaktadır. Bu görüş sahipleri *bey'u'l-vefâyı* Hanefî mezhebinin kurucu akit teorisinde yer alan akitlerden biriyle özdeşleştirme eğilimindedirler. Nitekim, Muhammed b. el-Fazl, Ali es-Suğdî, Kâdi el-Hasen el-Maturidî, Seyyid Ebû Şücâ', Şeyhülislam Atâ b. Hamza es-Suğdî gibi isimler, *bey'u'l-vefâyı* “rehin” olarak nitelemiş ve bu akdi tamamen rehin akdinin hükümlerine tabi kılmıştır. Aynı şekilde *bey'u'l-vefâyı* mutlak olarak “fâsid bir satım akdi” kabul eden Burhâneddin el-Buhârî (ö. 589/1193) ve Attâbî'nin (ö. 586/1190) görüşleri, vefa şartının zikredilmesi durumunda “kabz sonrası fasit bir satım akdi” olarak kabul eden Zahîrüddin Mergînânî (ö. 550/1155 civarı) ve Velvâlicî'nin (ö. 540/1146) görüşleri ile bu akdi “bâtil bir satım akdi” olarak niteleyen görüş temelde Hanefî *bey'* doktrinini esas alan ve bu noktada *bey'u'l-vefâyı* duyulan ihtiyacı göz ardı ettiğini söyleyebileceğimiz değerlendirmeler arasındadır.

Buna karşın *bey'u'l-vefâyı* karma bir akit olarak yorumlayan ve böylelikle akdin kendisinden beklenen “faizsiz finans sağlama” faydasının hukuken

doğmasına imkan tanıyan görüşlerin tamamı doktrinden ziyade toplumsal ihtiyacı önceleyen görüşler olduğu sonucuna varılmıştır. *Bey 'u'l-vefâyi* 5./11. yüzyılda “rehin + bey'-i sahih” olarak niteleyen görüş, *kavl-i câmi'* olarak bilinen görüş ile Mergînânî (533/1197) ve Alâeddin Bedr'in (6./12. y.y.) görüşleri, bu eğilimdeki yorumlar arasındadır.

Bey 'u'l-vefâyi, vefâ şartı zikredilirse fâsid, zikredilmezse sahih bir satım akdi olarak kabul eden görüş sahiplerinin çoğunluğunun doktrin ile toplumsal ihtiyaç arasında bir denge kurmaya çalıştıklarını anlıyoruz. Bunlar arasında; müşterinin satın aldığı malı başkasına satamaması açısından onu mükrehle yapılan alışveriş gibi kabul eden Sadrüşşehid Hüsâmeddin'in (ö. 536/1141), akitteki vefâ vaadini bağlayıcı kabul eden Kâdihân'ın (ö. 592/1196) ve vefâyı bağlayıcı kabul etmeyip müşterinin bu ve diğer hukukî yükümlülüklerinin gönüllülük esasına göre işleyeceğini kabul eden Necmeddin Neseff'nin (ö. 537/1142) görüşleri yer alır. Bu görüş sahipleri, Hanefî akit teorisine göre (vefâ gibi) akdi fasit kılacak bir unsurun kuruluş esnasında şart koşulup koşulmadığını dikkate almak suretiyle doktrin göz ardı etmemişlerdir. Bununla birlikte müşterinin malı başkasına satamayacağını, akitte yer verilmeyen vefâ şartının bağlayıcı olduğunu ya da gönüllülük esasına göre işleyeceğini söylemek suretiyle de *bey 'u'l-vefâ*dan beklenen hukuki sonuçların meydana gelmesini sağlamaya çalışmışlardır. Bu yüzden çalışmamızda bu üçüncü grupta yer alan görüşleri “doktrin ile toplumsal ihtiyaç arasında denge gözeten görüşler” olarak niteledik.

Kaynakça

- Ali Haydar. *Dürerü'l-hükkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm*. çev. Fehmi el-Hüseynî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1411/1991.
- Âlim b. el-Alâ. *el-Fetâva't-Tatarhâniyye*. thk. Şebîr Ahmed el-Kâsimî. 23 Cilt. Quetta: Mektebetü'l-Hanefiyye, 1431/2010.
- Bayındır, Abdülaziz. “Bey' bi'l-Vefâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/20-22. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Bezzâzî, Hâfizüddin Muhammed b. Muhammed. *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*. Bulak: Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriyye, 1310.

- Bilge, Ahmet Harun. *Bey' bi'l-Vefa ve Osmanlı Uygulamasındaki Yeri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Boynukalın, Mehmet. "Zevâid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/302-303. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Buhârî, Burhâneddin. *el-Muhîtü'l-Burhânî*. thk. Naîm Eşref. 25 Cilt. Karaçi: İdâretü'l-Kur'ân, 1424/2004.
- Buhârî, Burhâneddin. *ez-Zahîra*. thk. Ebû Ahmed el-Âdilî vd. 15 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1440/2019.
- Cürcânî, Ebu Ya' kub Yusuf b. Ali. *Hizânetü'l-ekmel*. thk. Ahmed Halil İbrahim. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1436/2015.
- Çalış, Halit. "Rakabe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34/427-428. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Deniz, Birnur. *Hassâf'ın Dördüncü Hilesi hk.* E-Posta 14-21 Eylül 2022, Alıcı Okan Kadir Yılmaz.
- Hassâf, Ahmed b. Ömer. *Kitâbü'l-hiyel*. Kahire: b.y., 1898.
- Hasîrî, Muhammed b. İbrahim. *el-Hâvî fi'l-fetâvâ*. İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Fâzıl Ahmed Paşa, 549, 0b-312a.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emin. *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*. 6 Cilt. Mısır: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1386/1966.
- İbn Nüceym, Sirâceddin. *en-Nehrü'l-fâ'ik şerhu Kenzi'd-dekâ'ik*. thk. Ahmed İzzü İnâye. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-İslâmî, 1422/2002.
- İbn Nüceym, Zeynüddin. *el-Bahrü'r-râ'ik şerhu Kenzi'd-dekâ'ik*. 8 Cilt. y.y. Dâru'l-Kitâbî'l-İslâmî, 2. Baskı, t.y.
- Kaan, Enver Osman. "Finansman Kaynağı Olarak Bey' bi'l-Vefa, Bey' bi'l-İstiğlal ve Bey' u'l-İne". *Dil ve Edebiyat Araştırmaları /17* (Bahar 2018) 223-251.
- Kâdîhân, Fahreddin el-Hasen b. Mansûr. *Fetâvâ Kâdîhân*. 3 Cilt. Bulak: Matbaa-tü'l-Kübra'l-Emiriyye, 1310.

- Kâdîhân, Fahreddin el-Hasen b. Mansûr. *Şerhu'z-Ziyâdât*. thk. Kâsım Eşref Nur Ahmed. 5 Cilt. Karaçi, el-Meclisü'l-İlmî, 1421/2000.
- Kâsânî, Alâüddin Ebu Bekr b. Mes'ûd. *Bedâi' u's-sanâi' fî tertîbi's-şerâi'*. Mısır: Matbaatü Şirketi'l-Matbû'âtî'l-İlmiyye, Matbaatü'l-Cemâliyye, 1327.
- Kefevî, Mahmud b. Süleyman. *Ketâ'ibü a'lâmi'l-ahyâr min fukahâ'i mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*. thk. Saffet Köse vd. 4 Cilt. İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 1438/2017.
- Keşşî, Ahmed b. Musa. *Mecmû'u'l-havâdis ve'n-nevâzil ve'l-vâkı'ât*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi Çorlulu Ali Paşa, 278.
- Kirmânî, Muhammed b. Abdürreşid. *Cevâhirü'l-fetâvâ*. thk. Ahmed b. Hikmet er-Rüfâî. Dımaşk: Dâru'l-Mirac, 1441/2020.
- Kudûrî, Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr. *Şerhu Muhtasari'l-Kerhû*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi Damat İbrahim, 563, 1b-495a.
- Küçüksucu, Selman. "Son Dönem Osmanlı Hukukçularından Mehmed Said Bey'in Ahkâmü'l-bey' bi'l-vefâ İsimli Eserinin İncelemesi ve Transkripsiyonu". *İslam Tetkikleri Dergisi*. 11/2 (Eylül 2021), 829-860.
- Leknevi, Abdülhayy. *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*. Mısır: Matbaatü Dâri's-Saâde, 1324.
- Mecelle-i ahkâm-ı adliyye*. İstanbul: Matbaa-i Osmaniyye, 1300.
- Mergînânî, Burhâneddin Ali b. Ebî Bekr. *el-Hidâye fî şerhi Bidâyeti'l-mübtedâ*. thk. Tılâl Yûsuf. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.
- el-Mergînânî, Zeynüddin. *Fusûlü'l-ihkâm*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Cârullah, 823, 1a-2011b.
- Nesefî, Necmeddin Ebu Hafs Ömer. *Fetâvâ Şeyhilislâm 'Atâ b. Hamza es-Suğdî*. thk. Muhammed Yâsir Şâhîn. Beyrut: Dârü'r-Reyhân, 2021/1442.
- Nesefî, Necmeddin Ebu Hafs Ömer. *el-Kand fî zikri 'ulemâ'i Semerkand*. thk. Yûsuf el-Hâdî. Tahran: Âyine-i Miras, 1420/1999.
- Özdemir, Recep. "Ayni Teminatlar Bağlamında Bey' Bi'l-Vefânın Hukuki Durumu". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* /31 (Nisan 2018) 291-315.

- Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed. *el-Mebsût*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Marife, t.y.
- Velvâlicî, Abdürreşîd. *el-Fetâvâ el-Velvâlicîyye*. thk. Mikdad b. Mûsâ el-Karyevî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Yelek, Kamil. "Bir Finansman Yöntemi Olarak Kullanılan Bey' bi'l-vefânın İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*. /27 (Nisan 2016), 257-286.
- Yılmaz, Okan Kadir. *Orta Asya Hanefî fetva literatürünün gelişimi ve icâre-i tavîle (4/10-6/12. yüzyıllar)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Yiğit, Rukiye. *Kâzerûnî'nin Bey' bi'l-vefâ Risalesi: Tahkik ve Tahlili*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Zâhidî, Necmeddin. *Kunyetü'l-Münye li-tetmîmi'l-Ğunye*. Kalküta: b.y., 1245/1830.
- Zahîrüddin el-Buhârî. *el-Fetâva'z-Zahîriyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla, 1135, 1b-267a.